

ELŻBIETA KNAPEK

KONSERWACJA NAJWARTOŚCIOWSZYCH ZABYTEKÓW JĘZYKA POLSKIEGO Z KOLEKCJI HIERONIMA ŁOPACIŃSKIEGO (1860–1906)

W roku 2015 Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie realizowała współfinansowany ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego projekt konserwacji najwartościowszych zabytków języka polskiego z kolekcji Hieronima Łopacińskiego (1860–1906). Zabiegom konserwatorskim poddano dwa rękopisy (sygn. 1707 i 1724) z liczącej ponad sto jednostek bibliotecznych kolekcji słynnego lubelskiego etnografa i językoznawcy. Stanowi ona unikalny zbiór zabytków piśmiennictwa polsko- i łacińskojęzycznego z XIV–XIX w. H. Łopaciński zgromadził bogaty materiał pisarski dokumentujący rozwój i przeobrażenia języka polskiego na przestrzeni ponad 400 lat. Znalazły się w nim między innymi rękopisy średniowieczne i wczesnonowożytne ze słynnego księgozbioru klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku (sygn. 1701–1717). Łopaciński zbierał materiały rękopiśmienne przede wszystkim pod kątem własnych zainteresowań badawczych. Pozyskiwał je różnymi drogami, nie zaniebując żadnej okazji do pomnożenia swojej kolekcji. Przywoził je z rozlicznych podróży naukowych, w poszukiwaniu manuskryptów przetrząsał kościelne strychy i piwnice, zapomniane składy i magazyny¹. Niektóre egzemplarze otrzymywał od przyjaciół i znajomych, inne nabywał drogą kupna lub wymiany.

Przeważająca część rękopisów, które Łopaciński zdołał odnaleźć i ocalić, była uszkodzona i zniszczona na skutek intensywnego użytkowania bądź złych warunków przechowywania. W złym stanie fizycznym były między innymi kodeksy ze skasowanego w 1864 r. przez władze zaborcze klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku. Przez kilkanaście lat cały księgozbiór pozostawał w budynku poklasztornym pod opieką duchownych diecezjalnych, którzy przejęli kościół i klasztor kanonikach regularnych. W 1877 r. zasoby biblioteki poklasztornej przewieziono do Biblioteki Seminarium Duchownego w Lublinie, która jednakże nie miała wy-

¹ M. Gawarecka, *Hieronim Łopaciński 1860–1906* [w:] *Słownik bibliofilów lubelskich*, Lublin 1985, s. 13–14.

starczącej powierzchni magazynowej do przechowywania tych zbiorów². Księgozbiory ze skasowanych klasztorów, w tym z klasztoru w Kraśniku, zmagazynowano zatem w jednym, nieprzystosowanym do tej funkcji pomieszczeniu. Kilka lat później, gdy przeprowadzano remont zabudowań seminaryjnych, zdjęto nad tym pomieszczeniem dach i przez kilka miesięcy zgromadzone w nim księgozbiory narażone były na bezpośrednie działanie warunków atmosferycznych, najpierw deszczu a potem słońca. W ostatniej dekadzie XIX w. sporządzono szafy, w których rozmieszczono część księgozbiorów poklasztornych. W dalszym ciągu jednak zbiory te pozostawały niewłaściwie zabezpieczone. Ks. Ludwik Zalewski, który na początku XX w. odwiedzał Bibliotekę Seminarium Duchownego w Lublinie, wspominał o przypadkach używania kodeksów jako klęczników czy też palenia nimi w piecach³. Udostępnianie zbiorów poklasztornych nie było kontrolowane, dochodziło też do ich rozdawnictwa.

Hieronim Łopaciński swoją kolekcję rękopisów zapisał w testamencie Akademii Umiejętności w Krakowie. Po jego przedwczesnej śmierci w 1906 r., spadkobiercy zgodnie z wolą testatora przekazali ją do Biblioteki Akademii Umiejętności. W stosunkowo krótkim czasie kolekcja ta została opracowana i skatalogowana przez Jana Czubka⁴. Zapewnione zostały im także dobre, stabilne warunki przechowywania. W latach siedemdziesiątych XX wieku w pracowni reprograficznej Biblioteki Narodowej wykonano kopie mikrofilmowe większości rękopisów z tej kolekcji⁵. Na przełomie XX i XXI w. Biblioteka rozpoczęła konserwację najbardziej zniszczonych obiektów ze zbioru Łopacińskiego. Ze względu na zły stan zachowania a jednocześnie duże zainteresowanie badaczy w pierwszej kolejności zabiegom konserwatorskim poddano Tabulaturę Jana z Lublina (sygn. 1716). W r. 2003 przeprowadzono konserwację dwóch piętnastowiecznych kodeksów. Pierwszy z nich zawiera traktaty Wilhelma Peraldusa, *Summa virtutum* i *Summa viciorum* (sygn. 1702), natomiast drugi mieści zbiór kazań na niedziele i święta oraz *Gesta trium regum* Jana z Hildesheim (sygn. 1704)⁶.

Realizowany w ubiegłym roku projekt pozwolił na zakonserwowanie kolejnych dwóch rękopisów z tej kolekcji. Pierwszy z nich to piętnastowieczny papierowy kodeks, zawierający zbiór kazań i żywotów świętych (sygn. 1707). Był on dziełem kilku pisarzy, którzy skopiowali w nim teksty kazań i żywotów świętych. Najprawdopodobniej sporządzony został w Krakowie, bo zawiera żywoty polskich świętych: Św. Wojciecha, Św. Stanisława, Pięciu Braci Męczenników (śś. Benedykta, Jana,

² E. Zielińska, *Kultura intelektualna kanoników regularnych z klasztoru w Kraśniku w latach 1469–1563*, Lublin 2002, s. 14.

³ L. Zalewski, *Biblioteka Seminarium Duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej*, Warszawa 1926, s. 197–199.

⁴ J. Czubek, *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności. Dodatek*, Kraków 1912, s. 20–50.

⁵ *Rękopisy Biblioteki PAN w Krakowie*, cz. 1, oprac. J. Dużyk, B. Schnaydrowa, J. Staszczel, *Katalog mikrofilmów*, nr 16, Warszawa 1976.

⁶ A. Bogdanowicz, K. Dajnowicz-Rolińska, *Dokumentacja konserwatorska rękopisu sygn. 1702 i 1704 ze zbiorów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, Kraków 2003 (maszynopis).

Izaaka, Krystyna, Mateusza), ale także wzmianki odnoszące się do stosunków lokalnych. Dość długo kodeks ten użytkowany był przez kaznodziejów, o czym świadczą liczne glossy polskie w formie dopisków marginalnych lub interlinearnych, będące komentarzem do podstawowego tekstu łacińskiego, a także zapiski historiograficzne. Początkowo użytkowany był w Krakowie, ale jeszcze w XV w. trafił do klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku.

Drugi z konserwowanych w ubiegłym roku rękopisów to osiemnastowieczny poszyt, opisany przez Jana Czubka jako zbiór inwektyw i ubolewań (sygn.1724)⁷. Niestety brak bliższych informacji na jego temat. Nie wiadomo bowiem, w jaki sposób Hieronim Łopaciński wszedł w jego posiadanie ani kto był jego poprzednim właścicielem.

Oba rękopisy były w złym stanie. Największe obawy budził stan rękopisu sygn. 1707 uniemożliwiający bezpieczne z niego korzystanie. Kodeks był oprawny jedynie w deski niepowleczone skórą. Sygnatura „A.2” biblioteki klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku wyrysowana atramentem na desce, świadczy, że na długo przed kasatą tegoż klasztoru w 1864 r. kodeks ten nie posiadał już skóry na oprawie. Jednakże główne zniszczenia kodeksu wywołane zostały silnym zalaniem i długotrwałym zawilgoceniem, które doprowadziło do zagrzybienia kart, a następnie do osłabienia struktury papieru i powstania uszkodzeń mechanicznych (rozdarć, pęknięć, deformacji i ubytków). Największa degradacja nastąpiła w miejscach, w których karty pozostawały najdłużej zawilgocone, tj. przy grzbiecie kodeksu.

W nieco lepszym stanie był rękopis sygn. 1724. Wprawdzie pozbawiony był oprawy, lecz na jego grzbiecie zachowały się resztki mizdry, które pozwalały domniemywać, że rękopis był oprawiony w brązową skórę na tekturze lub półskórek. Główne zniszczenia miały charakter mechaniczny i powstały na skutek braku okładzin.

Konserwację wyżej wymienionych rękopisów przeprowadziła Anna Żukowska-Zielińska z Pracowni Konserwacji Papieru i Skóry Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. W pracach konserwatorskich uwzględniono wszystkie uwagi i sugestie komisji eksperckiej, w skład której wchodziły doświadczone konserwatorki: Krystyna Dajnowicz-Rolińska i Ewa Pietrzak.

Przed rozpoczęciem prac konserwatorskich przeprowadzono badania mikroorganiczne. Oba rękopisy zbadano bioluminescencyjnie na powierzchni kart przy pomocy luminometru. W obu przypadkach uzyskano niską wartość ATP, co potwierdziło brak aktywności drobnoustrojów. W przypadku rękopisu sygn. 1707 przeprowadzono również badanie spektrometrem fluorescencji rentgenowskiej składu chemicznego atramentów, użytych do spisania rękopisu oraz czerwonej farby użytej do jego rubrykowania. Wykazały one, że rękopis spisano przy użyciu kilku rodzajów atramentu, głównie żelazowo-gallusowych, natomiast rubrykowanie wykonano farbą zawierającą ołów (minia)⁸.

⁷ J. Czubek, *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności. Dodatek*, Kraków 1912, s. 29–30.

⁸ A. Żukowska-Zielińska, *Dokumentacja konserwatorska zbioru kazań, poł. XV w. sygn. 1707 ze zbiorów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, Kraków 2015, s. 3 (maszynopis).

Następnie wykonano dokumentację fotograficzną stanu obiektów przed konserwacją. Dodatkowo sfotografowano w świetle UV kilkadziesiąt kart rękopisu sygn. 1707, na których tekst w obrębie zacieków uległ degradacji i był bardzo słabo widoczny. W trakcie demontażu skrupulatnie odnotowywano wszystkie informacje na temat budowy poszczególnych składek bloku kodeksu, a także uwagi technologiczne dotyczące rodzaju drewna użytego do wykonania okładek, wykorzystania elementów metalowych (zapinek, guzów), oraz sposobu szycia bloku kodeksu i montażu okładek. Dokładne oględziny desek pozwoliły stwierdzić, że do wykonania oprawy wykorzystano deski dębowe, cięte promieniowo⁹. Ustalono również, że blok zszyto bardzo rzadko stosowaną techniką, polegającą na tworzeniu zintegrowanych kapitałek¹⁰. W trakcie demontażu bloku kodeksu (sygn. 1707) zauważono nieprawidłowości w układzie kart w składce XV. Po analizie znaków wodnych i struktury kazań wprowadzono prawidłowy układ kart, wyodrębniając składkę XIVa, i naniesiono nową foliację, która niwelowała błędy starej numeracji kart. W wyniku tych zmian po konserwacji kodeks liczy nie 30, lecz 31 składek, nie 357, lecz 365 kart. Wszystkie karty oczyszczono i uzupełniono ubytki. Nie usuwano nacieków z wosku i plam atramentu powstałych w trakcie użytkowania kodeksu. Miejsca w obrębie zacieków, gdzie papier był bardzo osłabiony, wzmocniono przez naklejenie jednostronnie lub dwustronnie bardzo cienkiej bibułki japońskiej. Karty zewnętrzne, najbardziej zniszczone, poddano kąpielom wodnym po uprzednim sprawdzeniu wrażliwości atramentów i rubrykowania na rozmywanie. Następnie dokonano ręcznych uzupełnień ubytków masą papierową odpowiednio dopasowaną kolorystycznie do przebarwień papieru. Rękopis zszyto lnianymi nićmi w taki sposób, aby otworzyć pierwotne szycie. Oczyszczono deski i zamontowano oprawę używając oryginalnych elementów. Zgodnie z przyjętymi założeniami powstrzymano się od rekonstrukcji obleczenia oprawy w skórę. Komisja ekspercka zaleciła natomiast dokonanie rekonstrukcji pasków zapinek wraz z mosiężnymi końcówkami. Za wzór do rekonstrukcji posłużyły zapinki zachowane przy rękopisie sygn. 1705, pochodzącym z tej samej kolekcji¹¹.

Podobnie postępowano przy konserwacji rękopisu sygn. 1724. Po zdemontowaniu bloku usunięto resztki kleju z grzbietów składek. Następnie oczyszczono karty na sucho, uszkodzone karty podklejono bibułką japońską i papierem długowłóknistym. Po dokonaniu napraw karty złożono w składki, dodano po 2 arkusze ochronne papieru czerpanego i zszyto lnianymi nićmi na dwie skórzane zwięzy. Zgodnie z zaleceniem komisji eksperckiej wykonano bezklejową, miękką oprawę pergaminową, którą łatwo można zdemontować¹².

⁹ A. Żukowska-Zielińska, *Dokumentacja konserwatorska zbioru kazań, pol. XV w. sygn. 1707*, s. 4.

¹⁰ J. A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Aldershot 1999, s. 187, 188 rys. c.

¹¹ A. Żukowska-Zielińska, *Dokumentacja konserwatorska zbioru kazań, pol. XV w. sygn. 1707*, s. 15.

¹² A. Żukowska-Zielińska, *Dokumentacja konserwatorska zbioru kazań, pol. XV w. sygn. 1724 ze zbiorów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, Kraków 2015, s. 4 (maszynopis).

Po oczyszczeniu kart i uzupełnieniu ubytków prace konserwatorskie na krótko przerwano a rękopisy przewieziono do Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie, gdzie zostały zdigitalizowane, po czym powróciły do pracowni konserwatorskiej celem dokończenia prac, tj. zszywania kart i zamontowania oprawy. Po zakończeniu prac konserwatorskich sporządzono dokumentację fotograficzną obiektów po konserwacji i opracowano dokumentację konserwatorską.

W efekcie prac konserwatorskich rękopisy odzyskały walory estetyczne i użytkowe, zachowując jednocześnie substancję historyczną. Przeprowadzone prace pozwolą na bezpieczne z nich korzystanie. Dzięki przeprowadzonym zabiegom konserwatorskim i wykonaniu kopii cyfrowych obu rękopisów powróciły do obiegu naukowego. Daje to możliwość powadzenia w oparciu o zawarte w nich teksty dalszych badań szczegółowych. Na efekt uprzystępnienia tych rękopisów nie trzeba było zresztą długo czekać. Uważna lektura rękopisu sygn. 1724 pozwoliła zidentyfikować część zawartych w nim tekstów. Ustalono, że skopiowano w nim między innymi: *Satyre albo przestroż do naprawy rządu i obyczajów w Polsce* Krzysztofa Opalińskiego¹³ oraz *Opis ustroju Polski* Stanisława Krzystanowicza¹⁴.

Zwieńczeniem i niejako podsumowaniem projektu była wystawa, prezentująca zakonserwowane rękopisy, która odbyła się w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie w dniach 1–21 grudnia 2015 r. W ramach promocji tego projektu przygotowano także dwa krótkie filmy, które ukazywały najbardziej spektakularne efekty zabiegów konserwatorskich. Krótszy film emitowany był w środkach komunikacji miejskiej miasta Krakowa, natomiast jego dłuższa wersja udostępniona została w Internecie. Ponadto od grudnia 2015 r. do końca 2016 r. w holu głównym Polskiej Akademii Umiejętności prezentowana była wystawa posterowa, ukazująca przebieg prac konserwatorskich i ich efekty.

¹³ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 1724, k. 1–40.

¹⁴ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 1724, k.

